

УДК 378. 147

СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ НЕМАТЕМАТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

кандидат педагогічних наук, Романишина О. Я.

Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка,
Україна, Тернопіль

У статті розглянуто погляди науковців щодо дефініцій «система», «системний аналіз», «педагогічна система». На основі дедуктивного аналізу визначено головні складові педагогічної системи формування професійної ідентичності майбутніх учителів нематематичних спеціальностей засобами інформаційних технологій. Розроблена система має два блоки: концептуальний та практичний, що характеризуються своїми складовими. Перший містить концептуальні чинники, види концепцій. Другий – психолого-педагогічні умови, компоненти, критерії, показники, етапи експерименту, завдання, виділені на кожному з етапів, та результат. Результати впровадження визначеної системи можуть використовуватися в педагогічних ВУЗах для формування професійної ідентичності майбутніх учителів.

Ключові слова: майбутні вчителі, концепція, види концепцій, система, системний підхід, педагогічна система.

кандидат педагогических наук, Романишина О. Я. Система формирования профессиональной идентичности будущих учителей нематематические дисциплин / Тернопольский национальный педагогический университет им. В. Гнатюка, Украина, Тернополь

В статье рассмотрены взгляды ученых о дефинициях «система», «системный анализ», «педагогическая система». На основе дедуктивного анализа определены главные составляющие педагогической системы

формирования профессиональной идентичности будущих учителей нематематических специальностей средствами информационных технологий. Разработанная система имеет два блока: концептуальный и практический, характеризующихся своими составляющими. Первый содержит концептуальные факторы, виды концепций. Второй - психолого-педагогические условия, компоненты, критерии, показатели, этапы эксперимента, задачи, выделенные на каждом из этапов, и результат. Результаты внедрения определенной системы могут использоваться в педагогических вузах для формирования профессиональной идентичности будущих учителей.

Ключевые слова: будущие учителя, концепция, виды концепций, система, системный подход, педагогическая система.

Phd in Pedagogical sciences, Romanyshyna O. The system of formation of professional identity of future teachers nonmathematical disciplines/ Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ukraine, Ternopil

The article examines the views of scientists regarding the definitions of "system", "system analysis", "pedagogical system". On the basis of deductive analysis identified the main components of the pedagogical system of formation of professional identity of future teachers nonmathematical specialties by means of information technology. The developed system has two parts: conceptual and practical, which are characterized by their components. The first contains conceptual factors, concepts types. The second one contains psycho-pedagogical conditions, components, criteria, indicators, stages of the experiment, the tasks allocated to each stage, and the result. The results of the implementation of a certain system can be used in pedagogical higher education institutions for the formation of professional identity of future teachers.

Key words: future teachers, concept, concept types, system, system approach, pedagogical system.

Вступ. В інноваційних умовах можливості професійної підготовки у вищих педагогічних навчальних закладах, як соціальних інститутах, у формуванні нового менталітету майбутніх учителів набуває нового значення. Вважаємо, що для формування високого рівня професійної ідентичності майбутніх педагогів нематематичних спеціальностей зможе стати науково-виважений механізм до розробки та впровадження у навчально-виховний процес педагогічної системи. Таке припущення було нами висунуте, виходячи із аналізу напрацювань Л. Берталанфі [1, с. 23–82], В. Брусіна [3, с. 15–21], О. Дахіна [7], Н. Кузьміної [14, с. 7–52.], Г. Щедровицького [19, с. 16-200], які досліджували фундаментальні питання проектування педагогічних систем.

Формулювання мети статті та завдань. Проаналізувати сутність та зміст наукових дефініцій «системний підхід», «система», «педагогічна система», а також визначити головні складові педагогічної системи формування професійної ідентичності майбутніх вчителів нематематичних спеціальностей засобами інформаційних технологій.

Виклад основного матеріалу статті. Центральним у нашому дослідженні вважаємо використання системного підходу, що передбачає «гносеологічну призму чи особливий вимір реальності» [14, с. 8]. Як зазначає О. Дахін сутність системного підходу полягає у тому, що на основі екстенсивного розширення системи вводяться додаткові підмоделі, які враховують різноманітні фактори і напрямки в динаміці дослідження [7, с. 100]. У нашому баченні системний підхід передбачає:

- чітке визначення сутності понять «система» та «педагогічна система»;
- дослідження мінімально достатніх складових педагогічної системи формування професійної ідентичності майбутніх учителів нематематичних спеціальностей засобами інформаційних технологій;

- використання процедури моделювання для розробки та побудови педагогічної системи формування професійної ідентичності майбутніх вчителів нематематичних спеціальностей засобами інформаційних технологій;

- експериментальну перевірку ефективності розробленої моделі педагогічної системи формування професійної ідентичності майбутніх вчителів нематематичних спеціальностей засобами інформаційних технологій.

Насамперед відзначимо, що наукову дефініцію «система» у філософському словнику [17] трактують як категорію, що відображає не щось окреме і неподільне, а передбачає суперечливу єдність багатьох і водночас цілого. Досліджуючи філософію освіти Є. Гусинський [6] констатує, що з позицій філософії систему педагогічного процесу є абстрактною і характеризується деякою невизначеністю. Науковці довели, що розвиток соціально-гуманітарної системи не може бути детально спрогнозованим. Це науковці пояснюють тим, що «освіта має дві складові: прогнозуючу і варіативну, причому друга, з самого початку, характеризується невизначеністю і непередбачуваністю» [6, с. 110]. З огляду на таке бачення при розробці системи ми враховували ризики, які спричинені проектуванням.

Зупинимося на дослідженні педагогічної сутності поняття «система». У процесі дослідження встановлено, що одне із найперших трактувань наукової категорії «система» ми знайшли у дослідженнях К. Болдуїнга [2], де система розглядається як сукупність двох, або більшої кількості елементів, причому поведінка кожного елемента впливає на поведінку цілого, а поведінка елементів та їх вплив на ціле взаємозалежні. Автор наголошує, що при умові існування певних елементів у системі, кожний із них впливає на поведінку цілої системи, однак жоден із конкретних елементів, у разі самотійного існування, такого впливу не має.

У своєму дослідженні Н. Кузьміна трактує систему як цілісне утворення, «яке має свою історію, свої етапи розвитку, свої традиції, взаємодію частин всередині системи» [14, с. 13–14]. Досліджуючи парадигмальне моделювання у професійній підготовці майбутніх учителів А. Семенова [16] зазначає, що ключовим в понятті «система» є її динамічна єдність, що дозволяє систему існувати цілісно. Ми поділяємо підхід до загального трактування наукової дефініції «система», яке представлено у роботі О. Дахіна, а саме автор констатує, що «сукупність, об'єднання взаємопов'язаних і розміщених у відповідному порядку елементів якогось цілісного утворення називається системою» [7, с. 102].

Зупинимося на розгляді сутності «педагогічна система». Вагомими, з огляду на поставлені нами завдання, є результати, що представлені у дослідженні Є. Ільїна [10], де педагогічна система спрямована на об'єднання усіх педагогічних процесів, тобто включає навчальну та виховну роботу, вивчення конкретних дисциплін, має чітку програму формування знань, умінь, навичок, а також спрямована на формування конкретних якостей особистості. Наведемо ще деякі підходи науковців до трактування наукової дефініції «педагогічна система». Зокрема, у дослідженні Б. Гершунського «педагогічна система» [5] це реальний об'єкт педагогічної оптимізації, що цілісно об'єднує педагогічні об'єкти.

Отже, узагальнюючи вище представлену інформацію, в узагальненому баченні наукову дефініцію «система» ми розглядаємо як сукупність конкретних елементів, які визначають вид діяльності та сприяють досягненню загальної мети через обробку даних (складових елементів), які використовуються. Тоді як, «педагогічну систему», як наукову дефініцію, ми розуміємо як інтегративний об'єкт оптимізації усього навчально-виховного процесу, що включає в себе конкретні складові компоненти. У процесі дослідження ми прагнули, щоб розроблена та впроваджена нами педагогічна система мала б вагомий вплив на формування високого рівня

професійної ідентичності майбутніх вчителів нематематичних спеціальностей засобами інформаційних технологій.

На основі дедуктивного аналізу напрацювань фахівців [2; 10], ми прийшли до розуміння того, що педагогічна система формування професійної ідентичності майбутніх вчителів нематематичних спеціальностей засобами інформаційних технологій повинна мати конкретну структуру. У розумінні Ю. Галагузової педагогічна система повинна включати «певну сукупність взаємопов'язаних засобів, методів і процесів, необхідних для створення організованого, цілеспрямованого і умисного педагогічного впливу на формування особистості із заданими якостями; забезпечує виконання ціннісно-змістових, нормативних, технологічних і процесуально-результативних функцій; сприяє досягненню поставлених цілей розвитку людини» [4, с. 73].

У нашому баченні саме структурні складові педагогічної системи будуть відображати внутрішні і зовнішні зв'язки та забезпечать дієвість усього процесу формування професійної ідентичності. Тобто ми виходили з того, педагогічна система має включати конкретну сукупність взаємопов'язаних конкретних принципів, підходів, методів, які мають вагомий вплив на формування особистості майбутнього учителя з сформованою професійною ідентичністю.

Отже, зупинимося на характеристиці структури педагогічної системи та дослідимо її необхідні складові, які будуть достатніми для формування високого рівня професійної ідентичності майбутніх учителів.

У філософському словнику структура (від лат. *structura* – побудова) як побудову і внутрішню форму організації системи, яка виступає як єдність сталих взаємозв'язків між її елементами, а також законів цих взаємозв'язків. Для виокремлення структурних елементів системи за основу було прийнято системний підхід Г. Щедровицького [19, с. 16-200]. Зокрема, у його баченні будь-яка педагогічна система, повинна включати:

1) певний набір розумових і діяльнісних засобів, дій (процедур і операцій), які застосовують у відношенні до об'єкта;

2) певні норми і схеми організації дослідницької діяльності.

Таким чином, ми виходили з того, що педагогічна система формування високого рівня професійної ідентичності майбутніх учителів передбачає наявність в єдиній системі конкретних підсистем, кожна з яких об'єднує конкретні елементи (складові), що володіють реальними функціональними якостями, що спрямовані на формування високого рівня професійної ідентичності.

Враховуючи теоретичні опрацювання з питання системи ми розробили систему формування професійної ідентичності майбутніх вчителів нематематичних спеціальностей засобами інформаційних технологій, яка складається з двох взаємопов'язаних частин: концептуального блоку та практичний.

У концептуальному блоці виділено дві концепції професійної ідентичності: 1) *загальна психологічна* – процес одночасного відображення і спостереження, що протікає на всіх рівнях психічної діяльності, за допомогою якого індивід оцінює себе з погляду того, як інші, на його думку, оцінюють його» [8, с. 32]; 2) *соціальна* [9]. Автори розглядають професійну ідентичність у вигляді когнітивної системи, що ототожнюється з Я-концепцією і містить дві підсистеми: 1) особистісну професійну ідентичність, яка самовизначається у термінах фізичних, інтелектуальних і моральних якостей; 2) соціальну професійну ідентичність, що складається з окремих ідентифікацій і визначається належністю людини до різних соціальних категорій: раси, національності, статі тощо.

Ці концепції мають спільні педагогічні підходи. Одним з них виділяємо *діяльнісний* [15]. В ньому професійна ідентичність розглядається через професійну продуктивність та зрілість. Науковці вважають що професійна ідентичність включає професійну орієнтацію і відбір, професійне навчання

та адаптацію до даної професії. Встановлено, що засновником діяльнісного підходу до розуміння професійної ідентичності вважають О. Лазурського [13, с.179–198], який довів, що на кожному психічному рівні можна виділити чисті типи особистості залежно від обраної сфери діяльності та рівня розвитку відповідних здібностей.

Стрижнем у розумінні феномену професійної ідентичності у всіх без винятку концептуальних підходах є принципи, до них ми відносимо: ціннісно-смысловий, принцип відповідності та співставлення, усвідомлення – своєї приналежності професії педагога, уявлення – про свою відповідність певним вимогам професії та співставлення своєї відповідності професійному образу. Схематично концептуальний блок подано на рисунку 1.

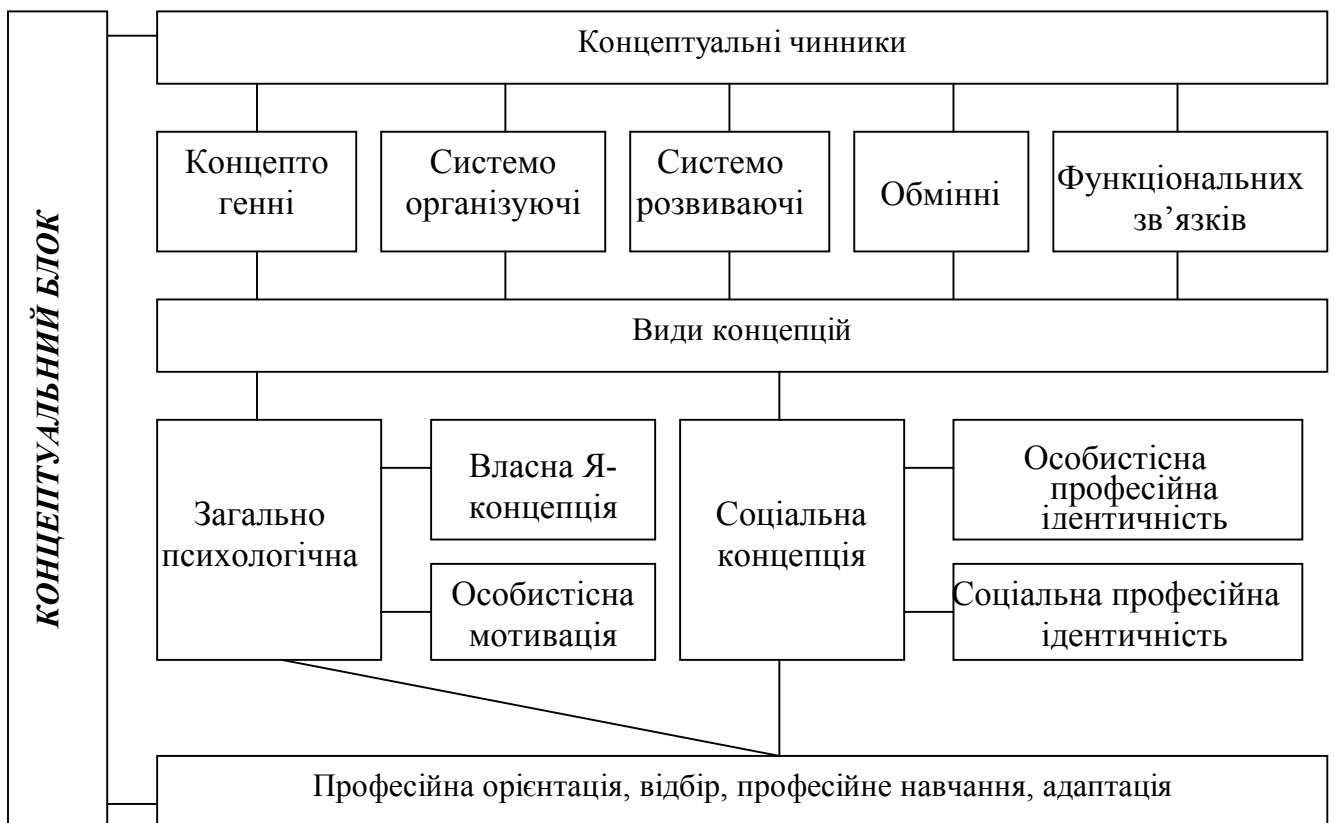

Рис.1. Концептуальний блок системи формування професійної ідентичності

Другим блоком розглядуваної системи ми обрали практичний, який містить: психолого-педагогічні умови, компоненти, критерії, показники, етапи експерименту, завдання виділені на кожному з етапів та результат.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури було визначено психолого-педагогічні умови формування професійної ідентичності ми виділили:

1. Організаційно-методичне забезпечення формування професійної ідентичності майбутніх учителів нематематичних спеціальностей .

2. Підвищення інтересу до формування професійної ідентичності на основі індивідуалізації навчання.

3. Застосування інтерактивних методів навчання для розвитку самомотивації, емпатії і рефлексії.

4. Застосування проектного навчання при формуванні професійної ідентичності у майбутніх учителів нематематичних спеціальностей.

Проаналізувавши зовнішні і внутрішні фактори, які впливають на навчальний процес ми визначили компоненти, критерії і показники.

Когнітивний компонент характеризується *інформаційним* критерієм, що представлений такими показником: усвідомлення своїх професійних інтересів і здатностей; усвідомлення образу своєї професії і її вимог до людини; усвідомлення своєї відповідності вимогам професії, що здобувається; усвідомлення перспектив професійного кар'єрного росту [11, с. 162–168].

Емоційно-вольовому компоненту відповідає критерій – *здатність до мотивації професійної діяльності*, що представлений показниками: позитивно забарвлене ставлення до професійного навчання і професійної кар'єри; адекватна оцінка себе як суб'єкта навчальної та професійної діяльності; емоційна зрілість; сформовані ціннісні орієнтації.

Комунікативний компонент розкривається через критерій *комунікативний досвід та культуру мовлення*, що представлений

показниками: частим і систематичним встановленням студентами контактів з метою з'ясування питань професійної діяльності; володіння способами встановлення, підтримання та припинення комунікативних контактів; здатність використовувати набуті знання та уміння з культури спілкування у ході аналізу різноманітних життєвих ситуацій та видів діяльності.

Емпатійний компонент характеризується критерієм *відбиття емоційних переживань внутрішнього світу іншої людини*, що представлений такими показниками: здатність обирати засоби само- і взаєморегуляції у процесі міжособистісної взаємодії; здатність індивіда до паралельного переживання тих емоцій, що виникають у іншого індивіда в ході спілкування з ним; розуміння іншої людини шляхом емоційного «відчуття» її переживання.

Ціннісний компонент розкривається через критерій *ставлення до самооцінки професійних якостей*, що представлений показниками: ставлення до себе як до професіонала; – ставлення до вибраної професії як до особистісної і соціальної цінності. сформованість позитивного ідеалу.

Поведінковий компонент розкривається через *діяльнісно-практичний* критерій представлений такими показниками: сформованість професійних умінь; позитивне ставлення до професійної діяльності на виробничих практиках; орієнтація на творчість у навчально-професійній діяльності, прагнення до творчого самовираження, оригінальність, освоєння нових технологій і способів навчально-професійної діяльності; прагнення до самовдосконалення (самоаналізу, самооцінки, самоосвіти, самореалізації); академічна успішність та успішність взагалі [11, с. 162–168].

Педагогічний експеримент був організований відповідно до етапів формування професійної ідентичності у студентів педагогічних ВУЗів, запропонований науковцем О. Кочкуровою [12, с. 126-130]:

Перший етап – адаптаційний (1 курс) – це період осмислення професійної ідентичності, коли на основі входження у нове соціальне та

професійне середовище зовнішня студентська ідентичність переходить у внутрішню прийняту, усвідомлену, емоційно забарвлену характеристику. На цьому етапі проводиться паралельний експеримент. Завданнями якого було перевірити ефективність психолого-педагогічних умов системи формування професійної ідентичності. По закінченні проводили зріз за тестами.

Другий етап – стабілізуючий (2-3-4 курси). На цьому етапі визначено завдання такі завдання: 1) провести тренінги професійної ідентичності; 2) визначити динаміку сформованості професійної ідентичності; 3) для студентів третього курсу провести спецсеминар «Школа професійного зростання».

Третій етап – уточнюючий (5курс). Завданнями цього етапу є розробка та створення майбутніми учителями навчального проекту зі свого профілю засобами інформаційно-комунікаційних технологій. Дане завдання реалізується під час проведення тренінгу в рамках програми Intel (навчання для майбутнього). Результатом слугує захист проектів.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Аналізуючи розроблену систему формування професійної ідентичності, ми дійшли висновку, що вона має бути ефективною, оскільки при її розробці були враховані концепції професійної ідентичності (загально психологічна і соціальна), системоутворюючий фактор (мета), принципи процесу, психолого-педагогічні умови, етапи формування професійної ідентичності, враховано індивідуальні підходи до особистості.

Подальші дослідження будуть спрямовані на експериментальні дослідження ефективності системи. Експеримент розпочинається з вивчення психолого-педагогічних умов, оскільки вони є ядром системи.

Література:

1. Берталанфи Л. *Общая теория систем, критический обзор* / Людвиг фон Берталанфи // *Исследование по общей теории систем*. – М.: Наука, 1969. – С.23-82.
2. Боулдинг К. *Общая теория систем: скелет науки*: / Кеннет Эварт Боулдинг // *Исследования по общей теории систем*. – М.: Прогресс, 1969. – С.106-124.
3. Брусин В. А. *Об управлении динамическими системами в условиях неопределенности* / Владимир Александрович Брусин // *Соросовский образовательный журнал*. – 1996. – №6. – С.15-21.
4. Галагузова Ю. Н. *Теория и практика системной профессиональной подготовки социальных педагогов: дис. д-ра пед. наук: спец. 13.00.08 "Теория и методика профессионального образования"* / Галагузова Юлия Николаевна. – М., 2001. – 373 с.
5. Гершунский Б. С. *Педагогическая прогностика: методология, теория, практика* / Борис Семенович Гершунский. – К.: Вища школа, 1986. – 200 с.
6. Гусинский Э. Н. *Введение в философию образования: учеб. пособие* / Э. Н. Гусинский, Ю. И. Турчанинова. – М.: ЛОГОС, 2001. – 224 с.
7. Дахин А. Н. *Моделирование компетентности участников открытого образования* / Александр Николаевич Дахин. – М.: НИИ школьных технологий, 2009. – 292 с.
8. Ериксон Е. *Идентичность: юность и кризис*. – М.: Прогресс, 1996. – 334 с.
9. Заковоротная М. В. *Идентичность человека. Социально-философские аспекты* / Маргарита Вилоровна Заковоротная. – Ростов-на-Дону: Северо-Кавказский научный центр высшей школы, 1999. – 221 с.
10. Ильин Е. П. *Психология индивидуальных различий* / Евгений Павлович Ильин. – СПб.: Питер, 2004. – 701 с.

11. Котєнєва Ю. М. Критерії формування професійної ідентичності студентів педагогічного коледжу / Юлія Миколаївна Котєнєва // Проблеми підготовки сучасного вчителя. – 2011. – №4 (Ч.1). – С.162-168.
12. Кочкурова О. В. Особливості взаємозв'язку професійної ідентичності та особистісної зрілості майбутніх учителів / Ольга Володимирівна Кочкурова// Наука і освіта: наук.-практ. журн. Півд. наук. Центру АПН України. – 2010. – № 7. – С.126-130.
13. Лазурский А. Ф. Классификация личностей. Психология индивидуальных различий. Хрестоматия / Александр Федорович Лазурский// Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М.: ЧеРо, 2000. – С.472-492.
14. Методы системного педагогического исследования: учеб. пособ. / Под ред. Н. В. Кузьминой. – М.: Народное образование, 2002. – 208 с.
15. Поваренков Ю. П. Психологическая концепция профессионального становления личности / Юрий Павлович Поваренков // Звезды Ярославской психологии. – Ярославль: Изд-во ЯрГУ, 2000. – С.195-218.
16. Семенова А. В. Парадигмальне моделювання у професійній підготовці майбутніх учителів: монографія / Алла Василівна Семенова. – Одеса: Юридична література, 2009. – 504 с.
17. Философский словарь. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.post.index.otrok.ru/teach/phil/index.html>. – Заголовок з екрану. – Мова рос.
18. Шнейдер Л. Б. Идентичность. Хрестоматия. 2-е изд. / Лидия Бернгардовна Шнейдер. – М.: Изд-во МПСИ, 2008. – 272 с.
19. Щедровицкий Г. П. Проблемы методологии системного исследования. Избранные труды / Георгий Петрович Щедровицкий. – М.: Школа культурной политики, 1995. – С.155-196.

References:

1. Bertalanfy L. *Obshhaja teoryja system, krytycheskyj obzor* / Ljudvygh fon Bertalanfy // *Yssledovanye po obshhej teoryy system.* – M.: Nauka, 1969. – S.23-82.
2. Bouldyngh K. *Obshhaja teoryja system: skelet nauky:* / Kennet Эварт Bouldyngh // *Yssledovanyja po obshhej teoryy system.* – M.: Proghress, 1969. – S.106-124.
3. Brusyn V. A. *Ob upravlenyy dynamycheskymy systemamy v uslovyjakh neopredelennosti* / Vladymyr Aleksandrovych Brusyn // *Sorosovskij obrazovatelnyj zhurnal.* – 1996. – № 6. – S.15-21.
4. Ghalaghuzova Ju. N. *Teoryja y praktyka systemnoj professyonalnoj podghotovky socyalnykh pedaghoghov: dys. d-ra ped. nauk: spec. 13.00.08 "Teoryja y metodyka professyonaljnogho obrazovanyja"* / Ghalaghuzova Julyja Nykolaevna. – M., 2001. – 373 s.
5. Gherhunskij B. S. *Pedaghoghycheskaja proghnostyka: metodologhyja, teoryja, praktyka* / Borys Semenovych Gherhunskij. – K.: Vyshha shkola, 1986. – 200 s.
6. Ghusynskij Э. N. *Vvedenye v fylosofyju obrazovanyja: ucheb. posobyje* / E. N. Ghusynskij, Ju. Y. Turchanynova. – M.: LOGhOS, 2001. – 224 s.
7. Dakhyn A. N. *Modelyrovanye kompetentnosti uchastnykov otkrytogo obrazovanyja* / Aleksandr Nykolaevych Dakhyn. – M.: NYY shkolnykh tekhnologhyj, 2009. – 292 s.
8. Erykson E. *Ydentychnostj: junostj y kryzys.* – M.: Proghress, 1996. – 334 s.
9. Zakovorotnaja M. V. *Ydentychnostj cheloveka. Socyaljno-fylosofskye aspekty* / Margharyta Vylorovna Zakovorotnaja. – Rostov-na-Donu: Severo-Kavkazskij nauchnyj centr vysshej shkoly, 1999. – 221 s.
10. Yljyn E. P. *Psykhologhyja yndyvydualnykh razlychyj* / Evghenyj Pavlovych Yljyn. – SPb.: Pyter, 2004. – 701 s.

11. Kotjenjeva Ju. M. Kryteriji formuvannja profesijnoi identychnosti studentiv pedagoghichnogho koledzhu / Julija Mykolajivna Kotjenjeva // *Problemy pidgotovky suchasnogho vchytelja*. – 2011. – №4 (Ch.1). – S.162-168.
12. Kochkurova O. V. Osoblyvosti vzajemozv'jazku profesijnoi identychnosti ta osobystisnoji zrilosti majbutnikh uchyteliv / Oljgha Volodymyrivna Kochkurova // *Nauka i osvita: nauk.-prakt. zhurn. Pivd. nauk. Centru APN Ukrainy*. – 2010. – № 7. – S.126-130.
13. Lazurskyj A. F. Klassyfykacyja lychnostej. Psykhologhyja yndyvydualnykh razlychyj. Khrestomatyja / Aleksandr Fedorovych Lazurskyj // *Pod red. Ju. B. Ghyppenrejter, V. Ja. Romanova*. – M.: CheRo, 2000. – S.472-492.
14. *Metody systemnogho pedagoghycheskogho yssledovanyja: ucheb. posob.* / *Pod red. N. V. Kuzjmynoj*. – M.: Narodnoe obrazovanye, 2002. – 208 s.
15. Povarenkov Ju. P. Psykhologhycheskaja koncepcyja professyonaljnogho stanovlennja lychnosty / Juryj Pavlovych Povarenkov // *Zvezdy Jaroslavskoj psykhologhyj*. – Jaroslavl: Yzd-vo JarGhU, 2000. – S.195-218.
16. Semenova A. V. Paradyghmaljne modeljuvannja u profesijnij pidgotovci majbutnikh uchyteliv: monoghrafija / Alla Vasylivna Semenova. – Odesa: Jurydychna literatura, 2009. – 504 s.
17. *Fylosofskyj slovarj. [Elektronnyj resurs]*. – *Rezhym dostupu: <http://www.post.index.otrok.ru/teach/phil/index.html>*. – *Zagholovok z ekranu*. – Mova ros.
18. Shnejder L. B. Ydentychnostj. Khrestomatyja. 2-e yzd. / Lydyja Bernghardovna Shnejder. – M.: Yzd-vo MPSY, 2008. – 272 s.
19. Shhedrovyykyj Gh. P. Problemy metodologhyj systemnogho yssledovanyja. Yzbrannyye trudy / Gheorghyj Petrovych Shhedrovyykyj. – M.: Shkola kuljturnoj polytyky, 1995. – S.155-196.